

บทที่ 6

บทสรุป

บทที่ 6 ซึ่งเป็นการสรุปผลการศึกษานี้ผู้ศึกษาได้แบ่งเนื้อหาของบทออกเป็น 3 ส่วนคือ ส่วนที่หนึ่งเป็นการกล่าวถึงข้อค้นพบเชิงประจักษ์จากการเก็บข้อมูลภาคสนามในพื้นที่กรณีศึกษา ส่วนที่สองเป็นการอภิปรายข้อถกเถียงในเชิงทฤษฎี และส่วนที่สามเป็นส่วนที่ว่าด้วยนัยยะของการศึกษาต่อการพัฒนาสังคม

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบทชานเมือง (peri-urban) แห่งหนึ่งในจังหวัดเชียงใหม่ เป็นกรณีหนึ่งของความเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้นในสังคมเศรษฐกิจของภาคเหนือของประเทศไทย ซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชนบทในภาคเหนือของประเทศไทยเกิดขึ้นได้หลายแนวทางตามแต่เงื่อนไขหรือบริบทเฉพาะในแต่ละพื้นที่ เช่น การเปลี่ยนแปลงเข้าสู่การผลิตสินค้าเกษตรอาหาร (agro-food industries) ในพื้นที่เขตชลประทานที่อุดมสมบูรณ์ เช่น กรณีของอำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่¹ ในขณะที่บางพื้นที่การเปลี่ยนแปลงอาจดำเนินไปในรูปของการกลายเป็นแรงงานในโรงงานอุตสาหกรรม เช่น ผู้คนในชุมชนเกษตรชานเมืองจังหวัดเชียงใหม่และจังหวัดลำพูนที่เข้าทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในนิคมอุตสาหกรรมภาคเหนือ (จังหวัดลำพูน)

งานศึกษาชิ้นนี้ศึกษาความเปลี่ยนแปลงสังคมเศรษฐกิจในจังหวัดเชียงใหม่ในอีกรูปแบบหนึ่งอันเป็นผลมาจากการกลายเป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวในภาคเหนือของประเทศไทย และอุปสงค์สินค้าหัตถกรรมซึ่งมาจากการผลิตเป็นจำนวนมาก (mass production) อันนำไปสู่การบริโภคอย่างกว้างขวางในระดับมวลชน (mass consumption) ทั้งตลาดภายในและตลาดต่างประเทศ ที่นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในรูปแบบวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมภายในชุมชน พื้นที่กรณีศึกษาที่บ้านหม้อ ตำบลห้วยทราย อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ เคยเป็นแหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรมเครื่องปั้นดินเผาประเภทเครื่องใช้ในครัวเรือนมาเป็นเวลายาวนาน จนได้รับการขนานนามชื่อหมู่บ้านตามสินค้าหัตถกรรมที่ผลิตออกจำหน่ายว่าบ้านหม้อ ความสามารถในการแข่งขันนี้สอดคล้องกับการกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวของเมืองเชียงใหม่ นับตั้งแต่ทศวรรษ 2500 โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 2 ในปี พ.ศ. 2510 ที่ทำให้เชียงใหม่กลายเป็น

¹ ไพรศุ จิรวัฒน์ รักษาดิ (2554), นาวัน โสภภูมิ (2554), และสืบสกุล กิจนุกร (2554) ซึ่งศึกษาการขายตัวของระบบเศรษฐกิจอาหารขนาดใหญ่ในพื้นที่อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่

ศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและการท่องเที่ยวของภาคเหนือ นับแต่นั้นตลาดสินค้าหัตถกรรมในเชียงใหม่ขยายตัวอย่างมากในทศวรรษที่ 2510 โดยเฉพาะแหล่งหัตถกรรมบ้านวัวลาย และบ้านบ่อสร้างในทศวรรษที่ 2510 (สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล, 2553) ซึ่งการผลิตหัตถกรรมในบ้านวัวลายได้ลดความสำคัญลงและเกิดแหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรมแห่งใหม่ที่บ้านบ่อสร้าง บ้านหม้อจึงเข้าสู่การผลิตสินค้าหัตถกรรมโดยเป็นแหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรมสำหรับส่งขายในบ้านบ่อสร้าง เช่น สินค้าหัตถกรรมที่ระลึกจากไม้ไผ่ สินค้าประเภทนี้เป็นสินค้าที่มีขนาดเล็กไม่ใหญ่นัก กรรมวิธีการผลิตไม่ซับซ้อน และสามารถขายได้ในราคาถูก

ก่อนหน้าการขยายตัวของการผลิตหัตถอุตสาหกรรมไม้มะม่วงจะขยายตัวไปทั่วทั้งบ้านหม้อผู้คนในบ้านหม้อเคยมีความพยายามที่จะปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์มาแล้ว แต่ก็ไม่เป็นผลนักเนื่องจากพื้นที่ตำบลห้วยทรายเป็นพื้นที่ที่อยู่ไกลจากแหล่งน้ำทางการเกษตร การเกษตรในพื้นที่อาศัยน้ำจากลำเหมืองและน้ำฝนตามฤดูกาลเป็นหลักแต่น้ำจากลำเหมืองที่ไหลมายังหมู่บ้านก็ไหลผ่านพื้นที่ทางการเกษตรอื่นๆ มาก่อนแล้ว ตั้งแต่เขตพื้นที่อำเภอคอยสะเกิดและหมู่บ้านอื่นๆ ในตำบลห้วยทราย จึงทำให้ไม่สามารถควบคุมปริมาณน้ำในการทำการเกษตรได้อย่างแน่นอน ความพยายามในการปลูกพืชเศรษฐกิจในบ้านหม้อเริ่มขึ้นด้วยการปลูกยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนียแบบพันธสัญญาในราวปี พ.ศ. 2490 ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2520 มีการปลูกพริกหนุ่มพันธุ์ “ขาวสันกำแพง” ซึ่งเป็นพืชพาณิชย์ที่สำคัญที่สุดและประสบความสำเร็จโดยเฉพาะในช่วงทศวรรษที่ 2530 เนื่องจากเขื่อนแม่งวงอุดมธารา ได้ก่อสร้างแล้วเสร็จและเริ่มเก็บกักน้ำใน พ.ศ. 2530 เพื่อจ่ายน้ำทางการเกษตรสู่พื้นที่เชียงใหม่ด้านตะวันออกจนถึงเขตติดต่อกับจังหวัดลำพูน จึงทำให้ในช่วงหลังจาก พ.ศ. 2530 นี้เองที่เกษตรกรในบ้านหม้อได้ทำการเกษตรเชิงพาณิชย์อย่างเข้มข้นขึ้นและได้มีการปลูกพืชพาณิชย์เข้มข้นขึ้นอีกหลายชนิด เช่น พริกหนุ่มพันธุ์ขาวสันกำแพง กุหลาบตัดดอก และมันฝรั่งพันธสัญญา แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากปัจจัยด้านชลประทาน ปัญหาศัตรูพืชจากการใช้ที่ดินซ้ำอย่างเข้มข้นและการล้มเหลวจากการทำการเกษตรแบบพันธสัญญา (มันฝรั่ง) จนทำให้การเกษตรในบ้านหม้อลดความเข้มข้นและความหลากหลายของชนิดพืชที่ทำการเพาะปลูกลงเป็นลำดับ จนการปลูกพืชพาณิชย์ชนิดอื่นๆ นอกเหนือจากข้าวหมดไปนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2545

ข้อมูลรายได้เฉลี่ยในเอกสารการสำรวจความจำเป็นพื้นฐาน (จปฐ.) ของตำบลห้วยทรายที่ทำการสำรวจข้อมูลเมื่อ พ.ศ. 2552 ซึ่งได้แสดงผลสำรวจว่ารายได้นอกภาคการเกษตรของครัวเรือนในบ้านหม้อมีอัตราสูงที่สุดในตำบลห้วยทราย คือมีรายได้จากนอกภาคการเกษตรโดยเฉลี่ยสูงถึง 4,1284 บาทต่อคนต่อปี ในขณะที่รายได้ซึ่งมาจากภาคการเกษตรกลับเป็นรายได้เพียงเล็กน้อยคือเมื่อเฉลี่ยเป็นรายได้ต่อคนต่อปีแล้วจะได้เพียง 573 บาทต่อคนต่อปีเท่านั้น ฉะนั้นจำนวน

รายได้ที่มาจากนอกภาคการเกษตรของครัวเรือนในบ้านหม้อจึงมีอัตราสูงกว่ารายได้ของครัวเรือนในภาคเกษตรเป็นอย่างมาก

นอกจากนี้การเลิกปลูกพืชเชิงพาณิชย์ในหมู่บ้านยังเป็นผลมาจากการขยายตัวของอาชีพนอกภาคการเกษตรและการจ้างงานนอกภาคการเกษตรอีกด้วยโดยเฉพาะงานด้านหัตถกรรมและหัตถอุตสาหกรรม เนื่องจากสมาชิกของบ้านหม้อมีทักษะความชำนาญในเชิงช่างจากการที่เคยเป็นแหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรมเครื่องปั้นดินเผามาตั้งแต่บรรพบุรุษ คนบ้านหม้อในวัยกลางคนที่มีอายุ 40 ปีขึ้นไปมักมีประสบการณ์ในการผลิตสินค้าหัตถกรรมดินเผา หลังฤดูการเก็บเกี่ยวมาก่อน นอกจากนี้นับแต่ทศวรรษที่ 2510 ภายหลังการเติบโตของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวจังหวัดเชียงใหม่และอำเภอสันกำแพง ซึ่งเกิดจากกำหนดนโยบายตามแผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาตินับตั้งแต่ฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2510 - 2514) โดยเฉพาะการเกิดขึ้นของศูนย์หัตถกรรมบ้านบ่อสร้าง ซึ่งเป็นศูนย์หัตถกรรมที่เกิดขึ้นใหม่ในปลายทศวรรษที่ 2510 ภายหลังจากแหล่งผลิตหัตถกรรมเดิมย่านถนนวัวลายเริ่มซบเซา (สรสวดี อ่องสกุล, 2553) ทำให้บ้านหม้อกลายเป็นแหล่งผลิตสินค้าที่ระลึกเพื่อการท่องเที่ยวที่สำคัญส่งไปขายยังบ้านบ่อสร้าง เช่น ผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกจากไม้ไผ่และไม้สัก

จนในทศวรรษที่ 2530 ได้เกิดการผลิตสินค้าหัตถกรรมประเภทใหม่ซึ่งแตกต่างจากหัตถกรรมที่เคยทำกันมา คือการผลิตหัตถกรรมแปรรูปไม้มะม่วงเป็นเครื่องตกแต่งบ้านเรือน เช่น แจกัน ถ้วย ชาม เจึงเทียน หัตถกรรมไม้มะม่วงเป็นกิจการที่ใช้เงินลงทุนสูง มีการจ้างงานแบบกระจายการผลิตคล้ายระบบโรงงาน เพื่อผลิตสินค้าให้ได้ออกมาเป็นจำนวนมากและมีราคาขอมเยาเพื่อขายในตลาดภายในประเทศและต่างประเทศโดยผลกำไรมาจากจำนวนของชิ้นงานที่จำหน่ายได้แตกต่างจากหัตถกรรมประเพณี (traditional handicraft) ซึ่งผลิตทีละชิ้นโดยช่างฝีมือคนเดียว ใช้ความประณีตชำนาญอย่างสูงและมีราคาจำหน่ายต่อชิ้นสูง พ่อเลี้ยงกิจจิดีเจ้าของโรงงานหัตถกรรมจากไม้สักได้ริเริ่มการผลิตหัตถกรรมจากไม้มะม่วงขึ้นเป็นรายแรกในบ้านหม้อ เนื่องจากปัญหาวัตถุดิบไม้สักที่ใช้ในการผลิตหัตถกรรมมีราคาสูงและมีมาตรการอนุรักษ์ จึงได้คิดค้นเอาวัตถุดิบที่มีราคาต้นทุนถูกและไม่ผิดกฎหมายมาประดิษฐ์สินค้าหัตถกรรม

หัตถอุตสาหกรรม (craft Industry) หมายถึง การผลิตสินค้าหัตถกรรมเพื่อขายเป็นจำนวนมากสำหรับตลาดสินค้าหัตถกรรมที่กว้างขวาง ซึ่งมีความหมายแตกต่างจากหัตถกรรมซึ่งเป็นงานที่ผลิตทีละชิ้นโดยช่างฝีมือเพียงคนเดียว ในขณะที่หัตถอุตสาหกรรมเป็นสินค้าที่มุ่งผลิตให้ได้เป็นจำนวนมาก มีราคาไม่สูงนักและเน้นจำหน่ายให้ได้เป็นจำนวนมาก ยิ่งขายได้มากก็จะยิ่งได้กำไรมาก ซึ่งทำให้มีการกระจายงานการผลิตออกเป็นลำดับขั้นตอนเช่นเดียวกับในระบบโรงงานอุตสาหกรรม งานหัตถอุตสาหกรรมแตกต่างจากงานหัตถกรรมพื้นเมือง เนื่องจากเปลี่ยนแปลงจาก

การผลิตที่ช่างฝีมือคนหนึ่งที่เคยทำงานตั้งแต่ขั้นตอนแรกไปถึงขั้นตอนสุดท้าย ก็ถูกแบ่งแยกเป็นแผนกและทำงานร่วมกับช่างฝีมืออีกหลายๆ คน ดังเช่นการประกอบอุตสาหกรรมเพื่อบริโภคนิยมนิยมของหัตถกรรมในแบบดั้งเดิมจึงถูกเปลี่ยนใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับความหมายที่แท้จริงว่า “หัตถอุตสาหกรรม” (Industrial Crafts) (เอกรัตน์ วงษ์จรีต, 2547: 22)

ปัจจุบันแรงงานในวัยหัวหน้าครัวเรือนในบ้านหม้อส่วนใหญ่ทำการผลิตสินค้าหัตถกรรมที่ระลึกและหัตถอุตสาหกรรมเป็นหลัก การผลิตหัตถอุตสาหกรรมจากไม้มะม่วงมีการกระจายงานการผลิตในขั้นตอนต่างๆ ไปทั่วทั้งชุมชน ครัวเรือนส่วนใหญ่ของบ้านหม้อคิดเป็นจำนวนถึงร้อยละ 63.2 (สว่าง มีแสง, 2553) มีสมาชิกที่ทำงานในระบบการผลิตหัตถอุตสาหกรรมจากไม้มะม่วงซึ่งกระจายงานเป็นขั้นตอนแบบเหมาช่วง เนื่องจากงานแต่ละขั้นตอนในกระบวนการผลิตสินค้าหัตถอุตสาหกรรมไม้มะม่วงต้องการลักษณะแรงงานที่แตกต่างกัน ทั้งในขั้นตอนที่ต้องใช้แรงงานมาก เช่น การกลึงหรือเคียนไม้ และขั้นตอนที่ใช้แรงงานเบาแต่ใช้ความประณีตสูง เช่น การนำชิ้นงานเข้า เตาอบ, การลงสี, การแกะลายและการใส่บรรจุภัณฑ์ งานซึ่งผลิตในระบบคล้ายกับสายพานในโรงงานอุตสาหกรรมนี้จึงต้องการแรงงานทั้งแรงงานชายและแรงงานหญิงในชุมชน จึงทำให้คนที่อยู่ในวัยแรงงาน (productive work force) ในบ้านหม้อทั้งชายและหญิงเข้าทำงานผลิตหัตถกรรมจากไม้มะม่วง

6.1 ข้อค้นพบจากการศึกษา

6.1.1 การเป็นเจ้าของโรงงาน ผู้รับเหมาช่วง และแรงงานในชุมชน

6.1.1.1 การก่อรูปของทุนท้องถิ่นในระดับหมู่บ้าน

ที่ผ่านมาการศึกษาถึงการก่อรูปของกลุ่มทุนหรือตระกูลนักธุรกิจในเชียงใหม่และภาคเหนือของประเทศไทยมาแล้วหลายชิ้น เช่น งานศึกษาของ ปลายอ้อ ชนะนนท์ (ปลายอ้อ ชนะนนท์, 2530) และเวียงรัฐ เนติโพธิ์ (เวียงรัฐ เนติโพธิ์, 2552) ซึ่งได้ชี้ให้เห็นถึงก่อร่างสร้างตัวของตระกูลธุรกิจในจังหวัดเชียงใหม่และการสร้างเครือข่ายระหว่างกลุ่มตระกูลธุรกิจระดับจังหวัดและระดับประเทศที่มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจต่อเศรษฐกิจระดับมหัพภาคของประเทศ แต่งานชิ้นนี้จะศึกษาถึงกระบวนการก่อรูปของทุนขนาดเล็กในพื้นที่กิ่งเมืองกิ่งชนบท และเครือข่ายความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองที่ทุนขนาดเล็กเหล่านี้สร้างขึ้นหรือดำรงรักษาไว้ เช่น เครือข่ายความสัมพันธ์ทางเครือญาติ, ความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนเดียวกันกับเครือข่ายภายนอกชุมชน เช่น เครือข่ายความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างผู้ผลิตในบ้านหม้อกับกลุ่มการเมืองท้องถิ่น เพื่อให้เห็นถึงพลวัตและความเปลี่ยนแปลงเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบโลกของชุมชนเกษตรแห่งหนึ่ง ซึ่ง

การศึกษาการก่อรูปของทุนในชนบทและกระบวนการจัดความสัมพันธ์กันภายใต้เงื่อนไขแห่งความเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้เข้าใจถึงปฏิบัติการของเศรษฐกิจในระดับโลกที่เข้าไปทำงานในพื้นที่ท้องถิ่น

บ้านหม้อเป็นชุมชนที่มีความแตกต่างหลากหลายภายใน (internal differentiation) ของสมาชิกในชุมชนเช่นเดียวกับชุมชนอื่นๆ ในภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ในชุมชนประกอบด้วยผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี ผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจระดับปานกลาง และผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจไม่ดี ในบ้านหม้อมีเจ้าของที่ดินเกษตรขนาดใหญ่ให้เช่า (ชาวนารวย) มีชาวนากลางที่ยังมีที่ดินเกษตรเป็นของตนเองแม้จะไม่ได้ใช้เพื่อการเพาะปลูกอีกต่อไปแล้วก็ตาม แต่ก็อาจใช้เพื่อเป็นทุนในการประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรมอื่นๆ ได้ เช่น ใช้เป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันในกู้ยืมเงินเพื่อใช้เป็นต้นทุนในการผลิตสินค้าหัตถกรรม และกลุ่มชาวนาไร้ที่ดินหรือผู้ไร้ที่ดินเกษตรซึ่งต้องเช่าที่ดินทำการเกษตรหรือผันตัวเองออกไปเป็นรับจ้างนอกภาคการเกษตรโดยสิ้นเชิง ฉะนั้นการถือครองทุนทางเศรษฐกิจและทุนทางสังคมที่แตกต่างกันมาแต่เดิม เป็นรากฐานของการสร้างความหลากหลายทางอาชีพในปัจจุบัน เช่น การถือครองทุนทางเศรษฐกิจที่ไม่เท่ากันนำไปสู่การกลายมาเป็นผู้ผลิตที่แตกต่างกัน

ชาวนาที่มีพื้นฐานทางเศรษฐกิจดีมาแต่เดิมสามารถก่อร่างสร้างตัวและขยับฐานะขึ้นเป็นเจ้าของกิจการหรือโรงงานไม้มะม่วงขนาดใหญ่ได้ เจ้าของโรงงานหัตถกรรมในบ้านหม้อสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ หนึ่งเจ้าของโรงงานที่จ้างงานแบบเต็มเวลา และสองเจ้าของโรงงานที่จ้างการผลิตแบบเหมาช่วง เจ้าของโรงงานที่จ้างงานแบบเต็มเวลาเป็นเจ้าของโรงงานรายใหญ่รายดั้งเดิมและเจ้าของโรงงานที่มีพื้นฐานมาจากครอบครัวที่มีพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่ดีคือโรงงานของพ่อเลี้ยงกิจและ อบต.ถาวร เจ้าของโรงงานทั้งสองมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีมากมาก่อน พ่อเลี้ยงกิจเป็นเจ้าของโรงงานหัตถกรรมไม้มะม่วงรายแรกของบ้านหม้อ เริ่มทำธุรกิจในปี พ.ศ. 2533 (สัมภาษณ์พ่อเลี้ยงกิจ) กรณีของพ่อเลี้ยงกิจและ อบต.ถาวร เจ้าของโรงงานไม้มะม่วงขนาดใหญ่ครบวงจรพัฒนาตนเองขึ้นมาจากชาวนา/ เกษตรกรที่มีฐานะดี พ่อเลี้ยงกิจเคยเป็นนายทุนผลิตหัตถกรรมไม้สักและผู้นำของชุมชนและเป็นเจ้าของโรงงานหัตถกรรมรายแรกของบ้านหม้อ ซึ่งเคยมีลูกจ้างกว่า 100 คน ในขณะที่ อบต.ถาวร เป็นบุตรของเจ้าของที่ดินรายใหญ่ที่สุดของชุมชน ซึ่งได้รับการศึกษาวิชาชีพในระดับสูงและเคยประกอบอาชีพในระดับหัวหน้าช่างโยธาทายนอกชุมชน จึงสามารถพัฒนาทุนการเงินและทุนเครือข่ายขึ้นเป็นเจ้าของโรงงานขนาดใหญ่ครบวงจรในลักษณะเป็น “พ่อเลี้ยง” ซึ่งควบคุมดูแลแรงงานผ่านความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์

ในขณะที่เจ้าของโรงงานที่จ้างงานแบบเต็มเวลาอีกรายหนึ่งคือ อบต. ถาวร ปัจจุบัน อบต. ถาวร นอกจากจะเป็นเจ้าของกิจการไม้มะม่วงขนาดใหญ่แล้วยังดำรงตำแหน่งเป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลขององค์การบริหารส่วนตำบลห้วยทรายอีกด้วย ดังนั้นคนในชุมชนจึงมักเรียกเขา

ว่า อบต. ถาวร เขามีพื้นฐานมาจากครัวเรือนที่ร่ำรวย บิดาคือพ่ออุ้ยดี เป็นผู้ที่มียี่สิบดินมากที่สุด ในหมู่บ้าน พ่ออุ้ยดีก่อร่างสร้างตัวขึ้นมาจากการออกไปทำงานรับจ้างก่อสร้างและค้าขาย เครื่องปั้นดินเผานอกหมู่บ้าน (รวมถึงธุรกิจเงินกู้) จนสามารถสร้างเนื้อสร้างตัวและทยอยซื้อที่ดิน ในหมู่บ้านได้ พ่ออุ้ยดีสนับสนุนให้บุตรทุกคนได้รับการศึกษาในระดับที่ค่อนข้างสูงทั้งบุตรสาว และบุตรชาย ทำให้บุตรทุกคนสามารถประกอบอาชีพที่ใช้ความชำนาญเฉพาะได้ กรณีของอบต. ถาวรเขาได้รับการศึกษาระดับ ปวส. สาขาช่างโยธา เคยทำงานเป็นช่างโยธาของกรมทางหลวงทำให้ได้เดินทางไปเป็นช่างในการตัดถนนในภาคต่างๆ อยู่ราว 10 ปี ภายหลังแต่งงานจึงได้กลับมาอยู่บ้านหม้อ และทำธุรกิจไม้มะม่วงซึ่งพี่ชาย 2 คน คือนายสมพงษ์และนายสมยศทำอยู่ นายสมยศ พี่ชายของ อบต. ถาวร เป็นคนแรกในกลุ่มพี่น้องที่ประกอบกิจการไม้มะม่วง นายสมยศเคยทำงาน ในโรงงานของพ่อเลี้ยงกิจ ก่อนจะแยกออกมาตั้งโรงงานของตนเอง

กลุ่มเจ้าของโรงงานที่ใช้การจ้างงานแบบเหมาช่วง กลุ่มนี้เป็นเจ้าของโรงงานรายใหม่ ซึ่งตั้งโรงงานขึ้นมาในสมัยหลัง กรณีของนายก อบต.นคร (นายกองค์การบริหารส่วนตำบลห้วยทราย) และอ้ายวัฒน์ แม้ทั้งสองจะมาจากครัวเรือนชาวนาฐานะปานกลางมียี่สิบดินเกษตรเป็นมรดกมากกว่า 6 ไร่ขึ้นไปซึ่งมากกว่าค่าเฉลี่ยของการถือครองที่ดินในบ้านหม้อ แต่ก็ไม่นับว่ามีพื้นฐานทางเศรษฐกิจไม่เท่าเจ้าของโรงงานรายเก่า เจ้าของโรงงานรายใหม่ก่อร่างสร้างตัวจากการเป็นลูกน้อง ในโรงงานของเจ้าของโรงงานเก่า จึงแยกตัวออกมาตั้งกิจการของตนเองแล้วค่อยๆ สะสมทุนหรือหาหุ้นส่วนทางธุรกิจ (กรณีนายก อบต.นครและพี่แสนสุข) จนสามารถสร้างโรงงานได้ในภายหลัง ด้วยความที่มีทุนน้อยกว่าเจ้าของโรงงานรายเก่าเจ้าของโรงงานรายใหม่จึงต้องใช้ระบบการจ้างงานแบบเหมาช่วงในกระบวนการผลิต เนื่องจากไม่มีทุนพอที่จะสร้างโรงงานครบวงจร หรือจ้างงานคนงานเบ็ดเสร็จในโรงงานทุกขั้นตอนได้แบบเจ้าของโรงงานรายเก่า

6.1.1.2 การกลายเป็นแรงงานรับจ้าง

นอกจากเจ้าของโรงงานซึ่งเป็นผู้จ้างงานหลักของชุมชนแล้วยังมีผู้ผลิตกลุ่มอื่นที่ยังมีความสำคัญต่อการผลิตหัตถอุตสาหกรรมแบบเหมาช่วงอีก คือผู้รับเหมาช่วง (subcontractor) และแรงงานซึ่งรับจ้างในโรงงานและรับจ้างผลิตชิ้นงานเป็นรายชิ้น ผู้รับเหมาช่วงคือผู้ผลิตที่เข้ามาเป็นตัวกลางประสานการผลิตและการจ้างงานระหว่างเจ้าของโรงงานและผู้ผลิตรายชิ้นภายใต้การกระจายงานและจ้างงานแบบเหมาช่วงรายชิ้น ซึ่งในกลุ่มผู้รับเหมาช่วงก็จะมีทั้งนายทุนรับเหมาช่วง (น้ำเลือน) ซึ่งลงทุนเพื่อสร้างโรงงานและจ้างลูกจ้างเป็นรายเดือนเพื่อรับผลิตงานแบบเหมาช่วง กับผู้รับเหมาช่วงที่เป็นหัวหน้ากลุ่มการผลิต (น้ำหอม) ที่เป็นนายหน้าหางานให้กับกลุ่มและร่วมทำการ

ผลิต มีลักษณะเป็นหัวหน้าแรงงานรับจ้างซึ่งไม่ต้องลงทุนเพื่อทำการผลิตมากเท่านั้นทุนรับเหมาช่วง

ในขณะที่ผู้รับผลิตรายขึ้นซึ่งเป็นหน่วยการผลิตย่อยที่สุดในกระบวนการผลิตที่กระจายรายขึ้นเป็นผู้ผลิตหลักในการผลิตหัตถกรรมจากไม้มะม่วง พบว่าผู้ผลิตรายขึ้นส่วนใหญ่มีพื้นฐานมาจากครัวเรือนชาวนา/ เกษตรกร ที่ยากจนเมื่อเทียบกับเจ้าของโรงงานและผู้รับเหมาช่วง ผู้ผลิตรายขึ้นส่วนใหญ่เป็นมาจากครัวเรือนที่มีที่ดินเกษตรขนาดเล็กหรือครัวเรือนไร้ที่ดิน ผู้ผลิตรายขึ้นนี้ส่วนใหญ่มักเป็นคนภายในชุมชนมากกว่าแรงงานชาติพันธุ์ ผู้ผลิตรายขึ้นส่วนใหญ่มักมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าของโรงงานหรือผู้รับเหมาช่วงที่ตนทำงานอยู่ด้วย

6.1.2 เครือข่ายทางสังคมและทุนทางสังคม

เครือข่ายทางสังคมหมายถึง เครือข่ายความสัมพันธ์ของปัจเจกบุคคลเพื่อสร้างความอยู่รอดและการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกัน ความสัมพันธ์ซึ่งมีต่อกันนี้จะนำไปสู่เป้าหมายที่ปัจเจกบุคคลไม่สามารถบรรลุได้ด้วยตนเองเพียงคนเดียว จำต้องอาศัย “ทรัพยากร” ซึ่งแฝงฝังอยู่ในความสัมพันธ์และเป็นสมบัติร่วมของกลุ่ม กรณีของบ้านหม้อการผลิตสินค้าหัตถอุตสาหกรรมซึ่งเป็นการผลิตหลักของชุมชน ผู้ผลิตแต่ละประเภทต่างก็มีเครือข่ายและทุนทางสังคมในสถานะที่ต่างกัน ทำให้ใช้และสร้างเครือข่ายทางสังคมและทุนทางสังคมที่แตกต่างกัน พ่อเลี้ยงกิจและอบต. ถาวร ซึ่งเป็นผู้ผลิตรายใหญ่รายดั้งเดิม และผู้ที่มีพื้นฐานทางเศรษฐกิจจากครัวเรือนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีที่สุดในบ้านหม้อเลือกที่จะสร้างความสัมพันธ์แบบ “อุปถัมภ์” กับคนงานโดยสร้างงานขนาดใหญ่ จ้างงานให้คนงานมาทำในพื้นที่โรงงานโดยไม่ต้องกระจายการจ้างงานแบบรับเหมาช่วง จ่ายค่าตอบแทนเป็นรายเดือนและให้ที่พักอาศัยแก่คนงานภายในโรงงาน ในลักษณะนี้ผู้รับจ้างทำงานในโรงงานของ พ่อเลี้ยงกิจและอบต. ถาวร มีลักษณะของการเป็นผู้อยู่ใต้การอุปถัมภ์ ในขณะที่พ่อเลี้ยงกิจและ อบต. ถาวรเป็นผู้ให้การอุปถัมภ์ การผลิตและการจ้างงานไม่ได้เป็นไปโดยใช้เพียงความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่เจ้าของโรงงานยังดูแลชีวิตความเป็นอยู่ทั้งเรื่องที่พัก สุภาพอาหารการกิน ของแรงงานในฐานะที่เป็น “ลูกน้อง” ที่อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์อีกด้วย

ดังระบบอุปถัมภ์ที่เกื้อหนุนต่อผู้ผลิตรายใหญ่รายดั้งเดิม กลับไม่เอื้อประโยชน์ต่อเจ้าของโรงงานรายใหม่ ดังกรณีของนายก อบต.นคร และ อ้ายวัฒน์ ซึ่งไม่มีทุนทางเศรษฐกิจและทุนทางสังคม คือสถานะทางสังคมแต่เดิมและการเป็นผู้ให้การอุปถัมภ์เท่ากับเจ้าของโรงงาน 2 รายแรก จึงจำเป็นต้องอาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมและทุนทางสังคมไปในอีกลักษณะหนึ่งคือเมื่อก่อตั้งโรงงานใหม่เจ้าของโรงงานทั้งสองต้องระดมเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีอยู่ (และสร้างใหม่) มาใช้รองรับการกระจายการผลิตแบบเหมาช่วง นายก อบต. นคร มีโอกาสในการบ่ม

เพาะทุนทางสังคมและสร้างเครือข่ายที่เป็นทางการและกว้างขวางกว่าأيวฒน์ จากการเข้ารับเลือกตั้งเป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหลายสมัย จนได้รับเลือกตั้งให้ดำรงตำแหน่งนายกองค์การบริหารส่วนตำบล จนถึงปัจจุบันเป็นวาระที่ 2 การเข้าสู่องค์การบริหารส่วนตำบลทำให้ได้รู้จักและสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์กับพี่แสนสุข ซึ่งเป็นผู้ผลิตสินค้าหัตถกรรมผ้าฝ้ายสำเร็จรูปรายใหญ่จนได้ร่วมทำธุรกิจไม้มะม่วง ทำให้โรงงานของนายก อบต.นครสามารถสร้างโรงงานผลิตเพิ่มในพื้นที่ของพี่แสนสุข รวมทั้งได้ผู้ช่วยในการดูแลเรื่องการบัญชีและการตลาด จนทำให้โรงงานของเขากลายเป็นโรงงานที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในบรรดาโรงงานทั้งหมดในบ้านหม้อ

ในขณะที่أيวฒน์ซึ่งเป็นเจ้าของโรงงานที่มีอายุน้อยที่สุด และมีทุนทางสังคมและทุนทางเศรษฐกิจน้อยที่สุด เมื่อผันตัวจากคนงานในโรงงานมาตั้งโรงงานหัตถกรรมไม้มะม่วงเป็นของตนเองจึงต้องระดมเครือข่ายและทุนทางสังคมคือเครือข่ายให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการผลิต أيวฒน์จึงต้องตั้งโรงงานที่บ้านซึ่งตั้งอยู่กลางชุมชน (ไม่ได้แยกตัวออกไปตั้งโรงงานขนาดใหญ่นอกชุมชนดังเจ้าของกิจการ 3 รายข้างต้น) เพื่ออาศัยเครือข่ายการผลิตที่เป็นเครือข่ายที่อยู่บ้านใกล้เรือนเคียงกัน ทั้งเครือข่ายแรงงานที่เป็นชายและหญิง คนรับจ้างกลึงไม้ เคียนไม้และทำสีและตกแต่งมักเป็นเครือข่ายของأيวฒน์เป็นต้น อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ที่สร้างขึ้นไม่ใช่สิ่งที่สถิตถาวรผู้ผลิตในขั้นตอนต่างๆ ทั้งผู้สั่งซื้อ ผู้จำหน่ายวัตถุดิบ เจ้าของโรงงาน ผู้รับเหมาช่วง และแรงงานรับจ้างผลิตรายอื่นมีความสัมพันธ์ที่ทั้งแน่นนอนและไม่แน่นนอนแตกต่างกันตามแต่ละสถานการณ์

6.1.3 เครือข่ายความสัมพันธ์ที่ยึดหยุ่นกับกระบวนการจ้างงานอย่างยืดหยุ่น

การสั่งซื้อสินค้า การจัดหาวัตถุดิบและการจ้างงานการผลิตแบบเหมาช่วงวางอยู่บนเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม โดยเฉพาะความสัมพันธ์ทางเครือญาติและความสัมพันธ์ทางสังคมในการเป็นสมาชิกของชุมชน แต่กระนั้นความสัมพันธ์ทางสังคมก็ไม่ใช่สิ่งที่หยุดนิ่งตายตัว หากแต่มีความเป็นพลวัตซึ่งผู้ที่อยู่ในเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมไม่ได้มีความสัมพันธ์ทางการผลิตอันแน่นนอนทุกมิติ

ข้อสังเกตที่สำคัญคือ ในการผลิตหัตถกรรมจากไม้มะม่วงนั้น เครือข่ายแรงงานจะมีลักษณะที่ค่อนข้าง แน่นนอนตายตัว ในขณะที่เครือข่ายวัตถุดิบและเครือข่ายการตลาดไม่แน่นนอนตายตัวนัก สิ่งนี้เป็นปัจจัยที่สำคัญมาก เนื่องจากระบบการตลาดและวัตถุดิบภายในพื้นที่ไม่ได้มีความแน่นนอนตายตัว เช่น วัตถุดิบไม้มะม่วงเป็นวัตถุดิบธรรมชาติบางครั้งจึงไม่สามารถควบคุมมาตรฐานของวัตถุดิบได้อย่างเป็นมาตรฐานเดียวกัน ไม้ที่ใช้ในการทำหัตถกรรมไม้มะม่วงเป็นไม้ที่ได้จากการตัดแต่งต้นมะม่วงในสวนมะม่วง หรือการโค่นต้นมะม่วงเพื่อปลูกต้นใหม่ ดังนั้นการควบคุมมาตรฐานขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางจึงเป็นไปได้ค่อนข้างยาก ในขณะที่การผลิตแต่ละครั้ง

เป็นการผลิตตามยอดการสั่งซื้อซึ่งมีการกำหนดรูปแบบสินค้าที่แน่นอน เจ้าของโรงงานก็จะต้องการขนาดหน้าไม้ที่เฉพาะเจาะจงเพียงบางขนาดเท่านั้นเพราะยังไม่มีขนาดใหญ่อะไรจะมีราคาสูงขึ้น การนำไม้ที่มีขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางขนาดใหญ่มาลงขึ้นรูปทำชิ้นงานขนาดเล็ก จึงไม่คุ้มค่ากับต้นทุน ดังนั้นบางครั้งผู้ส่งไม้จึงอาจไม่มีไม้ขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางที่เจ้าของโรงงานต้องการ เจ้าของโรงงานก็จะทำการสั่งซื้อไม้จากผู้ส่งไม้รายอื่นแทนได้ ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าแม้เจ้าของโรงงานและผู้ค้าส่งไม้จะมีความสัมพันธ์อันดีแต่กัน แต่เจ้าของโรงงานมักติดต่อกับผู้ค้าไม้และสั่งซื้อไม้จากผู้ค้ามากกว่า 1 ราย

เช่นเดียวกับเครือข่ายการตลาดเจ้าของโรงงานมักจะติดต่อทำการค้าและสร้างความสัมพันธ์กับผู้ซื้อหรือร้านขายสินค้าที่ระลึกหลายราย ในขณะที่เจ้าของร้านขายสินค้าก็อาจไม่สั่งซื้อสินค้าจากโรงงานแห่งเดิมในบ้านหม้อทุกครั้ง เจ้าของร้านหัตถกรรมและผู้ส่งออกจะติดต่อสั่งซื้อหรือว่าจ้างผลิตสินค้ากับเจ้าของโรงงานที่สามารถผลิตสินค้าได้เหมาะสมกับยอดสั่งซื้อในครั้งนั้นๆ เช่น โรงงานของอ้ายวัฒน์จะถนัดผลิตชิ้นงานประเภทงานทำสีและงานแกะลายด้วยส่ว ในขณะที่โรงงานของ อบต. ดวาร์จะถนัดผลิตผลิตภัณฑ์ที่มีชิ้นใหญ่และแกะลายด้วยเครื่องเลื่อยเซาะลาย เจ้าของโรงงานของที่ระลึกหรือผู้ส่งออกก็จะจ้างโรงงานทำการผลิตที่แตกต่างกันไปในแต่ละครั้งตามความต้องการชิ้นงาน

ในขณะที่เครือข่ายการผลิตภายในชุมชนเป็นเครือข่ายที่ค่อนข้างแน่นแฟ้นตายตัว ไม่มีการปรับเปลี่ยนมากนักผู้ผลิตทุกประเภทต้องพยายามรักษาเครือข่ายการผลิตของตนไว้ เจ้าของโรงงานผู้รับเหมาช่วง และผู้ผลิตรายขึ้น ต่างก็พยายามรักษาความสัมพันธ์และรักษาความเป็นเครือข่ายระหว่างกันเอาไว้ การย้ายกลุ่มการผลิตเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ แต่มักไม่เกิดขึ้นบ่อยครั้งนัก เจ้าของโรงงานมักจ้างผู้รับผลิตเหมาช่วงรายเดิมให้ทำการผลิต ซึ่งผู้รับผลิตเหมาช่วงก็จะจ้างผู้ผลิตรายขึ้นรายขึ้นกลุ่มเดิมทำการผลิต เหตุผลประการแรกเนื่องจากทั้งเจ้าของโรงงานและผู้ผลิตกลุ่มต่างๆ ต่างก็มีความสัมพันธ์ทางสังคมอื่นที่นอกเหนือไปจากนายจ้างลูกจ้างและการจ้างงานในเชิงเศรษฐกิจเท่านั้น เพราะทั้งเจ้าของโรงงาน ผู้รับเหมาช่วง และผู้ผลิตรายขึ้นต่างก็เป็นสมาชิกในชุมชนเดียวกัน และรู้จักกันเกือบทั้งชุมชนมาก่อน เจ้าของโรงงานบางรายมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับผู้รับเหมาช่วงและผู้ผลิตรายขึ้น เช่น กรณีโรงงานของอ้ายวัฒน์กับผู้รับเหมาช่วงคือน้าหอม และน้าคม (แรงงานรับจ้างกลึงไม้ อายุ 52 ปี) ซึ่งมีความสัมพันธ์กันในเชิงเครือญาติ ด้วยเหตุนี้เจ้าของโรงงานหลายรายกล่าวว่าตนมีฐานะมากกว่าผู้จ้างงานเพราะต้องดูแลชีวิตความเป็นอยู่ของแรงงานที่มาทำงานให้ เช่น พี่จุ่ม (ภรรยา อบต. ดวาร์) และ พี่ตี๋ (ภรรยาอ้ายวัฒน์) ที่คอยดูแลแรงงานในด้านต่างๆ นอกเหนือจากการจ้างงานเสมอ กรณีพี่จุ่มต้องดูแลแรงงานไทยใหญ่ทั้งเรื่องความเป็นอยู่และใบอนุญาตทำงานเพื่อให้สามารถเข้าสู่ระบบหลักประกันสุขภาพ ในขณะที่แรงงานของพี่ตี๋มี

ฐานะเป็นญาติและเพื่อนบ้าน พี่ต๋องจึงหาตลาดและขอการสั่งซื้อมาให้คนงานสามารถผลิตได้ตลอดทั้งปี

ประการที่สองคือแต่ละโรงงานมักมีรูปแบบการผลิตและเทคนิควิธีการผลิตที่ชำนาญเฉพาะด้านแตกต่างกัน เป็นผลให้ต้องรักษารูปแบบความชำนาญเฉพาะด้านนั้นไว้และพยายามรักษาช่างฝีมือที่ทำการผลิตไว้ เช่น ความแตกต่างของการตกแต่งลวดลายลาย ดังนั้นเจ้าของโรงงานแต่ละรายจึงมักพยายามรักษาแรงงานที่มีฝีมือและทักษะความชำนาญไว้ โดยเฉพาะแรงงานที่มีทักษะความชำนาญในการผลิตหลายด้าน เช่น กลุ่มแรงงานหัตถกรรมหญิงของของพี่แสนสุข หุ่นส่วนของโรงงานไม้มะม่วงของนายก อบต.นครซึ่งมีความชำนาญในการผลิตหลายประเภท ทั้งการผลิตผ้าฝ้ายทอมือและการผลิตสินค้าหัตถกรรมจากไม้มะม่วง ดังนั้นพี่แสนสุขจึงพยายามที่จะรักษาแรงงานมีฝีมือให้อยู่กับตนโดยจัดหางานให้ทำตลอดเวลา เพื่อให้มีงานทำและมีรายได้ตลอดทั้งปี เช่น ช่วงใดหากว่างจากงานผลิตผ้าฝ้ายทอมือก็จะให้มาช่วยงานในขั้นตอนของการตกแต่งลาย ดูแลของเข้าเตาอบและใส่บรรจุภัณฑ์ผลิตภัณฑ์ไม้มะม่วงแทน กรณีโรงงานของ อบต.ถาวร เจ้าของโรงงานงานคือ อบต. ถาวรและพี่จุ่ม (ภรรยา) ก็พยายามรักษาคนงานที่มีทักษะความชำนาญเฉพาะไว้กับตน เช่น แรงงานชายชาวไทยใหญ่ที่มีความชำนาญในการชุดลายไม้ชิ้นงานชิ้นใหญ่ อบต.ถาวรและภรรยาก็พยายามจูงใจไม่ให้ย้ายไปทำงานยังโรงงานแห่งอื่นโดยใช้ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์โดยดูแลเรื่องสวัสดิการและการดำรงชีวิต เช่น ปลุกบ้านพักให้ครอบครัวแรงงานพักโดยไม่คิดค่าเช่า อนุญาตให้ทำการเพาะปลูกพืชสวนครัวในที่ดินของโรงงาน ดูแลเรื่องใบขออนุญาตทำงานและประกันสุขภาพให้กับแรงงานเป็นต้น ในขณะที่อ้ายวัฒน์และพี่ต๋องจะดูแลคนงานโดยหางานให้ทำตลอดทั้งปี (ไม่มีการเบิกค่าแรงล่วงหน้า) ในกรณีที่งานขาดหรือการผลิตชะงักในขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่ง (เช่น ช่วงฝนตกมากไม่สามารถนำชิ้นงานออกตากหรือเข้าเตาอบได้) ก็อนุญาตให้กลุ่มรับเหมาช่วง เช่น กลุ่มแรงงานแกะสลักลายของน้ำหอมรับงานของเจ้าของโรงงานรายอื่นได้

6.1.4 “คนรุ่นใหม่”: การเปลี่ยนแปลงการผลิตและการบริโภค

บ้านหม้อเป็นเขตพื้นที่กิ่งเมืองกิ่งชนบทเนื่องจากตั้งอยู่ไม่ไกลจากตัวอำเภอต้นกำแพงและจังหวัดเชียงใหม่มากนัก นอกจากนี้บ้านหม้อยังมีการผลิตและรูปแบบวิถีชีวิตที่เชื่อมโยงกับเมืองเชียงใหม่และระบบโลกอย่างมาก เห็นได้จากความพยายามในการปลูกพืชพาณิชย์และการผลิตสินค้าหัตถกรรมเพื่อตอบสนองต่อธุรกิจการท่องเที่ยวที่ขยายตัวอย่างมากของเมืองเชียงใหม่ นับตั้งแต่ พ.ศ. 2510 บ้านหม้อได้กลายเป็นแหล่งผลิตสินค้าของที่ระลึกที่ทำมาจากวัตถุดิบราคาถูก ขั้นตอนการผลิตไม่ประณีตนักและมีราคาขอมเยา มุ่งขายนักท่องเที่ยวในระดับกลางลงมาโดยเน้น

กำไรต่อชิ้นต่ำเพื่อให้จำหน่ายได้ในปริมาณมาก จนสามารถพัฒนามาเป็นแหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรมเชิงอุตสาหกรรมหรือที่เรียกว่าหัตถอุตสาหกรรมได้

ความเปลี่ยนแปลงในการผลิตจากการผลิตในไร่นาสู่การผลิตหัตถอุตสาหกรรมที่มีตลาดทั้งในและต่างประเทศส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงในรูปแบบวิถีชีวิตของคนในบ้านหม้อ เช่นเดียวกัน ลักษณะกึ่งเมืองกึ่งชนบทได้ทำให้วิถีชีวิตของผู้คนในบ้านหม้อแตกต่างไปจากตัวแบบเชิงอุดมคติของสังคมชาวนา นอกเหนือจากการผลิตแล้วรูปแบบวิถีชีวิตของคนในพื้นที่ก็เปลี่ยนแปลงไป เช่น การบริโภคความเป็นสมัยใหม่ สินค้าและบริการแบบเมืองได้เข้าไปมีอิทธิพลอย่างมากต่อชีวิตประจำวันของคนในบ้านหม้อ แต่ก็มีได้เป็นไปเพื่อการบริโภคเชิงสัญลักษณ์หรือตกอยู่ภายใต้กระแสวัฒนธรรมบริโภคนิยมเท่านั้น แต่สินค้าหลายประเภทได้เข้ามาลดเวลาในการจัดการงานบ้านของแรงงานลง เนื่องจากคนในชุมชนส่วนใหญ่ต้องทำงานผลิตสินค้าหัตถอุตสาหกรรมจากไม้มะม่วงตลอดทั้งวัน เช่น เครื่องซักผ้า ตู้เย็น หรือโทรศัพท์มือถือซึ่งเป็นอุปกรณ์ที่ช่วยในการติดต่อสื่อสารแม้กับระหว่างคนภายในชุมชนด้วยกันเองโดยเฉพาะเพื่อการติดต่อรับหรือส่งงานเป็นต้น สินค้าเพื่อการอุปโภคก็มีความเป็นแบบกึ่งเมืองภายในบ้านหม้อมีร้านมินิมาร์ทและร้านขายของชำถึง 7 ร้าน กาด (ตลาด) ของหมู่บ้านที่เปิดจำหน่ายอาหารสดและอาหารปรุงสำเร็จในตอนเช้าและตอนเย็น

คนรุ่นใหม่ในบ้านหม้อที่มีอายุต่ำกว่า 30 ปี ก็มีวิถีชีวิตที่แตกต่างไปจากคนในรุ่นบิดามารดาอย่างมาก เด็กทั้งหมดในชุมชนจะถูกส่งออกไปศึกษานอกชุมชนในตัวอำเภอสันกำแพงและตัวจังหวัดเชียงใหม่ รถประจำรับส่งนักเรียน (รถเค็ม) จะรับส่งนักเรียนเนื่องจากพ่อแม่ต้องประกอบอาชีพ เด็กในวัยที่ถึงเกณฑ์เข้าโรงเรียนเตรียมอนุบาลหรือศูนย์เด็กเล็กก็จะถูกส่งเข้าโรงเรียนทั้งหมด ในขณะที่วัยรุ่นหนุ่มสาวในบ้านหม้อก็มีวิถีชีวิตที่ต่างจากบิดามารดา และมีความแตกต่างกันตามฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือน พบว่าวัยรุ่นเกือบทั้งหมดออกจากการทำงานในภาคเกษตรในไร่นาและภาคหัตถอุตสาหกรรม นอกจากวัยรุ่นในวัยศึกษาซึ่งเป็นแรงงานสำรองภาคเกษตรของครัวเรือน หรือนุตรของเจ้าของโรงงานขนาดใหญ่ที่มีแนวโน้มที่จะสืบทอดกิจการของบิดามารดา เช่น นุตรสาวและนุตรเขยของพ่อเลี้ยงกิจ ในขณะที่บุตรของผู้รับเหมาช่วงและผู้ผลิตรายชั้นที่ไม่ได้เป็นเจ้าของกิจการของตนเองมักทำงานเฉพาะทางอื่นๆ นอกภาคเกษตรและภายนอกชุมชน โดยที่ส่วนใหญ่มักจบการศึกษาในระดับปริญญาตรี (เช่น นุตรสาวของบ้านวล และ น้ำหอม) ส่วนวัยรุ่นที่อยู่ในภาคการผลิตหัตถกรรมมักเป็นบุตรของผู้ผลิตรายชั้นไร่ที่ดินหรือวัยรุ่นที่ออกจากการศึกษากลางคัน

หากพิจารณาโดยใช้แนวความคิดเรื่องทุนและฮาบิทัสของบูร์ดิเยอร์ จะพบว่ากลุ่มคนรุ่นใหม่ในชนบทแต่ละกลุ่มถือครองทุนประเภทต่างๆ ไม่เท่าเทียมกัน โดยเฉพาะทุนทางวัฒนธรรม

และทุนทางเศรษฐกิจกลุ่มคนรุ่นใหม่ที่ยังคงใช้ชีวิตและประกอบอาชีพอยู่ภายในชุมชนมีทั้งกลุ่มที่ครัวเรือนที่ประสบความสำเร็จในชนบท เช่น ครัวเรือนพืช (บุตรสาวพ่อเลี้ยงกิจ) ซึ่งมีทุนทางเศรษฐกิจและทุนทางวัฒนธรรมสูงทั้งสองประเภท ในขณะที่บางครัวเรือน เช่น อ้ายกร (บุตรชายลุงปิ่น แรงงานไร้ที่ดิน) ต้องอยู่ในชุมชนโดยประกอบอาชีพเป็นแรงงานจ้างที่ผลิตซ้ำอาชีพของบิดามารดา เนื่องจากครัวเรือนมีทุนทางวัฒนธรรมและทุนทางเศรษฐกิจน้อยทั้งสองประเภท ในขณะที่ครัวเรือนซึ่งมีทุนทางเศรษฐกิจจากการที่บิดามารดาจ้างผลิตสินค้าหัตถกรรมรายชิ้นเพื่อสะสมทุนทางเศรษฐกิจเพื่อลงทุนในการส่งเสียบุตรหลาน ดังนั้นคนรุ่นใหม่ในกลุ่มนี้จึงมักออกไปศึกษาหรือประกอบอาชีพภายนอกชุมชน

การก่อรูปของผู้ประกอบการหรือเจ้าของโรงงานสะท้อนให้เห็นถึงเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจและทุนในระดับภูมิภาคและระดับจังหวัดด้วย ในขณะที่ทุนท้องถิ่นขนาดใหญ่ในจังหวัดเชียงใหม่ต้องลดบทบาทและเสียโอกาสทางธุรกิจให้กลุ่มทุนจากส่วนกลางและทุนต่างชาติ เช่น ธุรกิจห้างพาณิชย์ ธุรกิจการเงินและธุรกิจโรงแรม แต่ทุนขนาดกลางและขนาดเล็กหรือทุนท้องถิ่นในระดับหมู่บ้านของเชียงใหม่กลับก่อตัวและขยายตัวขึ้นนับตั้งแต่หลังวิกฤติเศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งธุรกิจที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการขยายตัวของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของเมืองเชียงใหม่ เช่น กิจการผ้าและสิ่งทอ กับ กิจการหัตถกรรมจากไม้ ทั้งนี้เนื่องจากวิกฤติเศรษฐกิจส่งผลกระทบต่อธุรกิจการค้า การเงิน และอสังหาริมทรัพย์ แต่ธุรกิจการท่องเที่ยวของเมืองเชียงใหม่กลับขยายตัวขึ้นอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ ทศวรรษที่ 2510 โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับแต่ทศวรรษที่ 2540 ตัวเลขจำนวนห้องพักและปริมาณนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่เดินทางมาจังหวัดเชียงใหม่เพิ่มมากขึ้นทุกปี อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของจังหวัดเชียงใหม่จึงเป็นรากฐานของอุตสาหกรรมขนาดกลางและขนาดเล็กหรือทุนท้องถิ่นระดับหมู่บ้านของจังหวัด

ทุนท้องถิ่นระดับหมู่บ้านที่เกิดขึ้นและขยายตัวขึ้นนี้ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการท้องถิ่น เจ้าของกิจการหรือเจ้าของโรงงานในชนบทและพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบทได้เข้าไปเป็นแกนนำในชุมชน เช่นกรณีบ้านหม้อ เจ้าของโรงงานและผู้รับเหมาช่วงซึ่งก่อร่างสร้างตัวขึ้นใหม่ในหนึ่งถึงสองทศวรรษที่ผ่านมา ได้เข้าดำรงตำแหน่งนายกองค์การบริหารส่วนตำบล, สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล, ผู้ใหญ่บ้าน, ประธานกองทุนหมู่บ้านของบ้านหม้อ โดยไม่จำเป็นต้องมีพื้นฐานทางสังคมหรือการเมืองท้องถิ่นมาก่อน แต่ระบบเศรษฐกิจของกลุ่มทุนท้องถิ่นระดับหมู่บ้านในกรณีนี้พึ่งพายุ่กับตลาดการท่องเที่ยวในระดับโลกและระดับชาติเป็นหลัก อีกทั้งสินค้าที่ทำการผลิตก็เป็นสินค้าที่เป็นสินค้าประเภทตกแต่งที่ไม่ได้จำเป็นต่อการดำรงชีวิตขั้นพื้นฐาน ดังนั้นธุรกิจจึงมีความผูกพันสูงทั้งขบวนการสั่งซื้อและราคา ด้วยเหตุนี้กลุ่มทุนท้องถิ่นขนาดเล็กจึงต้องรักษาการผลิตไว้ภายในชุมชน จ้างแรงงานคนในชุมชนและอาศัยการจ่ายค่าตอบแทนแบบเหมา

ช่วง นอกจากนี้ยังเข้าไปมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายเชิงปฏิบัติผ่านการเป็นผู้นำที่เป็นทางการของรัฐอีกด้วย

ความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตได้สะท้อนออกมาในพฤติกรรมทางศาสนาด้วย เช่น การเข้าร่วมงานเข้าร่วมงานปอยหลวงของบ้านหม้อในพื้นที่อำเภอสนกำแพง ซึ่งจะมีการจัดกลุ่ม (ป๊อกบ้าน) เพื่อรับผิดชอบในการไปร่วมขบวนแห่ครวทานของชุมชน แม้ว่าทุกครั้งคนในบ้านหม้อจะไปเข้าร่วมขบวนมากกว่าจำนวนที่ต้องรับผิดชอบ แต่การจัดกลุ่มก็สะท้อนให้เห็นว่าคนในบ้านหม้อส่วนใหญ่มีงานประจำและไม่อาจไปร่วมงานกิจกรรมของชุมชนได้ทุกครั้ง นอกจากนี้กิจกรรมปอยหลวงมักจัดในวันพระซึ่งตรงกับวันหยุดสุดสัปดาห์ เพื่อให้สมาชิกในชุมชนสามารถไปร่วมงานได้

นอกจากนี้กิจกรรมทางศาสนาที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการหล่อพระพุทธรูป “พระเจ้าทันใจ” ในพื้นที่ใจบ้าน (พื้นที่ส่วนกลาง) ของหมู่บ้าน การสร้างพระพุทธรูปพระเจ้าทันใจนี้มีคติน่าจะต้องสร้างให้แล้วเสร็จภายในหนึ่งวันเพื่อให้ผู้สร้างประสบความสำเร็จในสิ่งที่มุ่งมาดปรารถนาภายในระยะเวลาสั้น ซึ่งสะท้อนความเปลี่ยนแปลงในรูปแบบวิถีชีวิตและความเชื่อทางศาสนาของผู้คนในพื้นที่กรณีศึกษาได้เป็นอย่างดี การเตรียมกิจกรรมจะเกิดขึ้นในช่วงกลางคืน การอุปัฏฐากพระภิกษุที่มาเข้ากรรมฐานในพื้นที่ประกอบพิธีทำโดยการแบ่งเวรตามกลุ่มบ้านในหมู่บ้าน ส่วนพิธีหลักได้จัดในวันอาทิตย์ ซึ่งคนในชุมชนได้ร่วมกันหล่อพระให้เสร็จภายในวันเดียว ในวันนั้นโรงงานทุกแห่งในบ้านหม้อได้ปิดโรงงานเพื่อให้คนงานได้เข้าร่วมพิธีในขณะที่เจ้าของโรงงานจะเป็นผู้อุปถัมภ์รายใหญ่ของพิธีกรรม เช่น บริจาคอาหารในโรงงานทานหรือเป็นเจ้าภาพจัดซื้อปัจจัยต่างๆ ที่ใช้ในงานพิธีกรรมของชุมชนเสมอ สะท้อนความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตและความเชื่อทางศาสนาได้เป็นอย่างดี เนื่องจากที่ทุกคนในหมู่บ้านต่างก็มีภาระหน้าที่ในชีวิตประจำวันจึงต้องจัดพิธีในวันอาทิตย์สุดสัปดาห์เพียงวันเดียว นอกจากนี้อำนาจของการหล่อพระยังจะช่วยให้ประสบความสำเร็จในชีวิตทางโลก (secular) ในเร็ววันด้วย

6.2 ข้อถกเถียงเชิงทฤษฎี

6.2.1. ข้อถกเถียงเรื่องปัญหาการเกษตรการขยายตัวของทุนนิยมในชนบทและการก่อรูปของผู้ประกอบการรายย่อย (PCP – Petty Commodity Production) ในชนบทข้อค้นพบจากงานศึกษาชิ้นนี้ทำให้เห็นว่ากระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการขยายตัวของทุนนิยมเข้าสู่ชนบทมิได้เป็นกระบวนการเบียดขับชาวนาให้กลายเป็นแรงงานรับจ้างหรือกรรมกรในชนบทอย่างหมดสิ้นเสียทีเดียว อีกทั้งกระบวนการขยายตัวของทุนนิยมก็มิได้มีลักษณะเป็นลำดับขั้นของการพัฒนาการประวัติศาสตร์ที่เป็นเส้นตรง ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสังคมเกษตรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

เกิดขึ้นได้ในหลายลักษณะ และเกิดกลุ่มคนกลุ่มใหม่ๆ ขึ้นเช่น นายทุนท้องถิ่นในระดับหมู่บ้านซึ่งเป็นผู้จ้างงานหลักของคนในชุมชน ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นการเกิดขึ้นของผู้ประกอบการรายย่อย (PCP – Petty Commodity Production) ในชนบท ตามแนวความคิดของคาร์ล มาร์กซ์ แต่กระนั้นก็ได้เกิด “ผู้รับเหมาช่วง” ซึ่งทำหน้าที่เป็นโช้ช่อกลางในกระบวนการผลิตและเกิดแรงงานรับจ้างที่ผันตัวเองออกนอกภาคการเกษตรโดยสิ้นเชิงซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็น “กรรมกร” ในชนบท ในขณะเดียวกันแปลงนาในพื้นที่ที่มีได้ถูกทิ้งให้รกร้างว่างเปล่า “ชาวนา/เกษตรกร” ซึ่งยังคงทำการเกษตรโดยปลูกข้าวเป็นหลัก “ชาวนา/เกษตรกร” บางรายสามารถเข้าถึงที่นาในแปลงนาที่มีขนาดใหญ่ขึ้นเนื่องจากค่าเช่าที่นามีอัตราลดต่ำลงเหลือเพียงราคาข้าว 10 ถัง ต่อ 1 ไร่ ต่อปี อีกทั้งยังมีกลุ่ม “กึ่งกรรมกร” ซึ่งทำงานรับจ้างนอกภาคการเกษตรควบคู่ไปกับการทำนาเพื่อให้มีข้าวสำหรับครัวเรือนบริโภคตลอดทั้งปี

6.2.2. ข้อถกเถียงเรื่องจริยศาสตร์ของความอยู่รอดและระบบอุปถัมภ์ ประเด็นถกเถียงที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับวัฒนธรรม เป็นข้อถกเถียงสำคัญของนักคิดในกลุ่ม formalist และกลุ่ม substantivist โดยเฉพาะข้อถกเถียงที่ว่าด้วยเศรษฐกิจศีลธรรมเป็นจริยธรรมเพื่อความอยู่รอดของสังคมชาวนาของ เจมส์ สก็อต กับ การทุจริตผ่านระบบความสัมพันธ์ของแซมมวล พ็อปปิน มุมมองต่อความสัมพันธ์และการจัดความสัมพันธ์กันของคนในชุมชนเกษตรกรรมในทัศนะของ สก็อต (Scott 1976 อ้างใน ยศ สันตสมบัติ, 2544: 3-4) จากงานเขียนเรื่อง The Moral Economy of the Peasant มีสาระสำคัญว่าชาวนาในเอเชียอาคเนย์ตระหนักถึงความเสี่ยงจากความไม่มั่นคงทางด้านอาหาร ดังนั้นจึงรวมตัวกันภายใต้ “จริยศาสตร์ของการอยู่รอด” (subsistence ethic) เพื่อเป็นหลักประกันของการสร้างความอยู่รอดให้กับสังคมชาวนา ดังนั้นสก็อตจึงมองว่าชาวนามีศีลธรรม และในการจะทำสิ่งใดๆ ก็จะต้องคำนึงหรือคิดแล้วคิดอีกว่าการกระทำนั้นจะกระทบกับสำนึก คือ จริยศาสตร์ของการอยู่หรือไม่ หรือกล่าวโดยง่ายว่าเป็นการคิดถึงส่วนรวม (เช่นว่า ในชุมชนจะต้องไม่มีใครต้องอดตาย) ดังนั้นการมีส่วนร่วมหรือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของตลาดจะเป็นสิ่งที่ชาวนาทิ้งเกลียดทิ้งกลัว เพราะอาจนำมาซึ่งผลกระทบต่อจริยธรรมที่มี

แต่กระนั้นก็มีนักคิดที่มีความเห็นแตกต่างไปจากสก็อต คือ พ็อปปินกล่าวคือเขาทำการวิจารณ์แนวความคิดของสก็อตโดยตรง กล่าวคือพ็อปปินเห็นว่าการมองแบบนั้นจะทำให้เห็นเพียงแต่การให้ความสำคัญกับความพอมิพอกิน จนมองข้ามประเด็นความขัดแย้งสำคัญของมนุษย์ คือ การขัดกันของประโยชน์ส่วนตัวกับประโยชน์ส่วนรวมพ็อปปินตั้งข้อถกเถียงว่าเหตุใดชาวนาจะต้องช่วยคนที่ตกทุกข์ได้แทนที่จะช่วยครอบครัวของตัวเองก่อน เนื่องจากเขามีสมมติฐานว่า “เมื่อ

ชาวนามีทางเลือกจำนวนหนึ่งก็จะเลือกทางที่เป็นอรรถประโยชน์แก่เขามากที่สุด และจะคำนึงถึงความมั่นคงและสวัสดิการของเขา และครอบครัวก่อนอื่นใด” (อนัญญา ภูซงคกุล, 2530: 96)

ข้อค้นพบจากพื้นที่กรณีศึกษาได้นำมาสู่ประเด็นการถกเถียงเรื่องวัฒนธรรมหรือความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการขยายตัวของทุนนิยมในพื้นที่ชนบท โดยเฉพาะความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ในระบบการจ้างงานผลิตหัตถอุตสาหกรรมจากไม้มะม่วงเจ้าของโรงงานแต่ละรายจะเลือกใช้ความสัมพันธ์กับคนงานในรูปแบบที่แตกต่างกัน เช่น เจ้าของโรงงานรายใหญ่ซึ่งตั้งโรงงานมาเป็นเวลานานสะสมทุนได้มั่นคงแล้วจะใช้ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในการจัดการความสัมพันธ์กับคนงาน เช่น พ่อเลี้ยงกิจ และ อบต.ถาวร จะใช้ความเป็นพ่อเลี้ยงหรือความเป็นลูกพี่ในการดูแลลูกน้องผ่านการดูแลชีวิตความเป็นอยู่นอกเหนือไปจากค่าจ้างแรงงานรายวัน ด้านหนึ่งสะท้อนให้เห็นถึงจริยศาสตร์ในการอยู่รอดจากการให้การอุปถัมภ์ของเจ้าของโรงงาน แต่ในขณะเดียวกันหากพิจารณาโดยอาศัยแนวความคิดของฟ็อบกินก็จะพบว่าความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นกระบวนการขูดรีดแรงงานในรูปแบบหนึ่ง เนื่องจากคนงานที่พักอาศัยกินอยู่ภายในพื้นที่โรงงานจะถูกควบคุมการผลิตอย่างเข้มข้นและมีระยะเวลาการทำงานที่ยาวนานกว่าแรงงานที่ไม่ได้อาศัยอยู่ในพื้นที่โรงงาน

ในขณะที่เจ้าของโรงงานรายใหม่ซึ่งสะสมทุนขึ้นในภายหลังและยังไม่มีทุนทางเศรษฐกิจและทุนทางสังคมมากเท่าเจ้าของโรงงานรายเก่าก็จะไม่ใช้ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในการจัดการแรงงานแต่จะใช้ความสัมพันธ์เชิงพันธสัญญาผ่านกระบวนการจ้างเหมาช่วงเป็นรายชิ้นซึ่งเจ้าของโรงงานไม่ต้องจ่ายค่าสวัสดิการหรือดูแลชีวิตความเป็นอยู่ของแรงงานเท่ากับเจ้าของโรงงานซึ่งให้คนงานพักอาศัยอยู่ในพื้นที่โรงงาน

จากข้อค้นพบในพื้นที่กรณีศึกษาจึงชี้ให้เห็นว่ากระบวนการขยายตัวของทุนนิยมในชนบท โดยเฉพาะการขยายตัวของระบบการผลิตหัตถอุตสาหกรรมมีความเกี่ยวพันอย่างมากกับความสัมพันธ์ทางสังคม เนื่องจากผู้ผลิตแต่ละประเภทต่างก็ใช้ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นรากฐานในการจัดการแรงงานและการผลิตของโรงงาน ดังนั้นกระบวนการขยายตัวของทุนนิยมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงมีลักษณะแตกต่างจากกฎเกณฑ์สากลของทุนนิยมตามทัศนะของเสรีนิยมใหม่และสำนักคิดสาย formalist หากแต่การขยายตัวของทุนนิยมวางอยู่บนตรรกะทาง “วัฒนธรรม” ในแต่ละกรณีด้วย เช่น ความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นต้น

6.3 นัยยะของการศึกษาต่อการพัฒนาสังคม

ปัจจุบันพื้นที่ชนบทเป็นส่วนหนึ่งของการผลิตและตลาดในระดับโลก การจ้างงานอย่างยืดหยุ่น เช่น ระบบการจ้างเหมามักขยายไปยังพื้นที่ชนบทซึ่งเป็นแหล่งของแรงงาน แรงงาน

หลักในระบบการจ้างเหมาคือแรงงานวัยกลางคน (ซึ่งจะเข้าสู่ภาวะสูงวัยใน 5 – 10 ปีข้างหน้า) กับแรงงานผู้สูงอายุ แรงงานเหล่านี้มักได้รับค่าตอบแทนไม่แน่นอนและไร้สวัสดิการ แรงงานเหล่านี้เป็นแรงงานนอกระบบที่ไม่ได้รับความคุ้มครองและไม่มีหลักประกันสังคมตามพระราชบัญญัติคุ้มครองแรงงาน พ.ศ. 2541 และพระราชบัญญัติประกันสังคม พ.ศ. 2533

จากการสำรวจแรงงานของสำนักงานสถิติแห่งชาติ พ.ศ. 2549² พบว่ามีประชากรที่เป็นกำลังแรงงานรวมทั้งประเทศประมาณ 36.4 ล้านคน จากจำนวนประชากรทั้งหมด 65.2 ล้านคน จากตัวเลขประชากรที่อยู่ในวัยแรงงานพบว่ามีผู้มีงานทำจำนวน 35.5 ล้านคน โดยในจำนวนนี้เป็นผู้ที่เป็นแรงงานในระบบ 13.7 ล้านคน และเป็นแรงงานนอกระบบ 21.8 ล้านคน

ผู้ที่รับงานไปทำที่บ้าน จัดว่าเป็นแรงงานนอกระบบกลุ่มหนึ่งเพราะไม่ได้รับการคุ้มครองตามกฎหมายคุ้มครองแรงงานและกฎหมายประกันสังคม ผลการสำรวจการรับงานไปทำที่บ้านโดยสำนักงานสถิติแห่งชาติ พ.ศ. 2549 พบว่ามีจำนวน 1.4 ล้านคน ส่วนใหญ่อยู่นอกเขตเทศบาลและมีการศึกษาไม่เกินประถมศึกษา โดยผู้รับงานไปทำที่บ้านจะได้รับค่าตอบแทนตามที่ผู้ว่าจ้างเป็นผู้กำหนด ผู้รับงานไปทำที่บ้านส่วนใหญ่มีรายได้เฉลี่ยต่ำกว่า 30,001 บาทต่อปี (บัณฑิตชนชัยเศรษฐวุฒิ, 2550: 5)

ในขณะที่ปัจจุบันแนวความคิดการจัดสวัสดิการของเสรีนิยมใหม่ (*neo-liberalism*) เรื่อง รัฐสวัสดิการ ซึ่งเฟื่องฟูมาตั้งแต่ ค.ศ. 1945 – ค.ศ. 1975 แต่หลังจากนั้นก็เริ่มเห็นเค้าลางของปัญหากรณีตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือกรณีของสหรัฐอเมริกาที่ประสบกับปัญหาทางการคลังอย่างมากหลังสงครามเวียดนาม และรัฐต้องแบกภาระในการให้สวัสดิการประกันรายได้แก่ “ผู้สมัครใจว่างงาน” สวัสดิการภายใต้แนวคิดเสรีนิยมใหม่จึงไม่ใช่สวัสดิการทั่วหน้าอีก แต่เป็น “สวัสดิการเฉพาะเจาะจง” สำหรับคนบางกลุ่มหรือที่รู้จักกันในแนวคิด “เครือข่ายความปลอดภัยทางสังคม” (*social safety net*) ซึ่งต้องการให้ภาคเอกชน ชุมชน และผู้ได้รับผลกระทบจากระบบสวัสดิการโดยพยายามให้พึ่งพารัฐน้อยที่สุด (ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ, 2546: 11) เพราะหลักการของเสรีนิยมใหม่ต้องการลดบทบาทของรัฐลงและเน้นการให้ครัวเรือนช่วยเหลือตนเอง (*self-reliance*)

หลักการ “เครือข่ายความปลอดภัยทางสังคม” ตามความหมายของธนาคารโลก หมายถึง การบริการของรัฐด้านการศึกษา สุขภาพ การช่วยเหลือของรัฐให้แก่คนจนด้วยโอกาส โครงการประกันสังคมที่รัฐจัดขึ้นโดยความร่วมมือของนายจ้างและลูกจ้าง และยังหมายรวมถึงโครงการต่างๆ ที่เอกชนและกลุ่มประชาชนต่างๆ จัดขึ้นเพื่อมาช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (*World Bank, 1997: 20* อ้างใน ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ, 2546)

² สำนักงานสถิติแห่งชาติได้ทำการสำรวจการรับงานมาทำที่บ้านจนถึงปัจจุบันจำนวน 4 ครั้ง ครั้งแรกใน พ.ศ. 2542 ครั้งที่สองในปี พ.ศ. 2545 ครั้งที่ 3 ในปี พ.ศ. 2548 และครั้งสุดท้ายในปี พ.ศ. 2550

แนวคิดเรื่องการจัดสวัสดิการของไทยในปัจจุบัน แม้ว่าจะมีความหลากหลายในระบบ วิธีคิดทั้งระบบอุปถัมภ์ อนุรักษนิยม (การสังคมสงเคราะห์ตามหลักทศพิธราชธรรม) การประชาสงเคราะห์โดยรัฐ (*public welfare*) แต่แนวความคิดที่กำลังได้รับการส่งเสริมคือการจัดระบบสวัสดิการขั้นพื้นฐานแบบ “เครือข่ายความปลอดภัยทางสังคม” ตามหลักของเสรีนิยมใหม่ เช่น โครงการบ้านมั่นคง โดยองค์การพัฒนาองค์กรชุมชนเมือง (พอช.) ซึ่งเป็นโครงการที่รัฐมุ่งสร้างสวัสดิการขั้นพื้นฐานแก่กลุ่มคนเฉพาะมิใช่ให้แก่ทุกคนเสมอหน้ากันในฐานะที่เขาเป็นประชากรของรัฐแบบรัฐสวัสดิการ (ผู้มีความไม่มั่นคงในกรรมสิทธิ์ที่ดินในชุมชนแออัด) และไม่ใช้การสงเคราะห์แบบให้เปล่า หากแต่ผู้มีส่วนได้เสียต้องเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของ “เครือข่ายความปลอดภัยทางสังคม” นี้ด้วย คือต้องร่วมพึ่งพาตัวเอง (*self-reliance*) ไปด้วย เช่น ผู้เข้าร่วมโครงการบ้านมั่นคงจะต้องเข้าโครงการออมและการผ่อนชำระค่าบ้านอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอสิ่งที่รัฐให้การช่วยเหลือคือให้วงเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำระยะยาวเท่านั้น

ซึ่งโครงการกลุ่มสวัสดิการที่รัฐไทยจะได้ทำการส่งเสริมต่อไปก็มีแนวโน้มจะเป็นไปในลักษณะดังกล่าว แต่ประเด็นปัญหาที่น่าสนใจและเกี่ยวข้องกับงานศึกษาค้นคว้านี้ก็คือแนวคิดเรื่องสวัสดิการของเสรีนิยมใหม่ถูกโจมตีว่าเป็นการที่รัฐลดอำนาจ และบทบาทของตนเองลงและผลักภาระไปให้แก่ภาคประชาสังคม เมื่อนำข้อถกเถียงนี้มาใช้ศึกษากรณีศึกษาของแรงงานรับจ้างผลิตหัตถอุตสาหกรรมรายขึ้นจะทำให้เห็นแนวทางข้อถกเถียงและแนวทางการจัดสวัสดิการอย่างไร

จากการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติพบว่าผู้ที่รับงานไปทำที่บ้านต้องการความช่วยเหลือคือ หนึ่งต้องการมีงานทำอย่างต่อเนื่อง (ร้อยละ 35) รองลงมาคือการคุ้มครองเรื่องอัตราค่าตอบแทน (ร้อยละ 31) และสามคือมีแหล่งเงินทุนสนับสนุน (ร้อยละ 24) (บัณฑิตชนชัยเศรษฐวุฒิ, เพิ่งอ้าง) สอดคล้องกับพื้นที่กรณีศึกษาในบ้านหม้อซึ่งสมาชิกส่วนใหญ่ของชุมชนเป็นแรงงานรับจ้างผลิตสินค้าหัตถกรรมรายขึ้นซึ่งไร้สวัสดิการ ปัจจุบันการจัดการสวัสดิการของประเทศไทยก็มีแนวโน้มที่จะจัดสวัสดิการไปในแนวทาง “เครือข่ายความปลอดภัยทางสังคม” ภายใต้กรอบความคิดของเสรีนิยมใหม่ ซึ่งหมายถึงการจัดสวัสดิการแบบที่ไม่ใช่การสังคมสงเคราะห์ทั่วหน้า หากแต่เป็นการจัดสวัสดิการเฉพาะกลุ่มและสนับสนุนการมีส่วนร่วมของผู้ได้รับผลประโยชน์

แนวทางการจัดสวัสดิการในกรณีแรงงานนอกระบบ เช่น ในบ้านหม้อจึงควรสนับสนุนการมีส่วนร่วมในการจัดสวัสดิการของตนเอง เช่น โครงการกองทุนหมู่บ้านและโครงการธนาคารประชาชนซึ่งใช้การค้าประกันในรูปแบบกลุ่มภายในชุมชนเพื่อขออนุมัติสินเชื่อโดยเฉพาะวงเงินจากโครงการธนาคารประชาชนซึ่งผู้ผลิตรายขึ้นหลายรายให้ความเห็นว่าช่วยทำให้สามารถเป็นทุนในการผันตัวออกมาประกอบอาชีพผลิตสินค้าหัตถกรรมเป็นของตนเองได้

ในขณะที่เจ้าของโรงงาน 2 ราย จากทั้งหมด 4 รายในการศึกษาคั้งนี้ต้องการโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP) เพื่อสนับสนุนการขายการตลาดของธุรกิจหัตถกรรมของตน เนื่องจากการขายตลาดมีความจำเป็นมากกว่าการสนับสนุนเงินกู้เพื่อการลงทุน นอกจากนี้การนำแรงงานที่รับงานไปทำที่บ้านเข้าสู่ระบบกองทุนประกันสังคม โดยจัดเก็บเงินสมทบทั้งจากแรงงานและเจ้าของกิจการก็เป็นแนวทางที่สมควรพิจารณา

6.4 สรุป

งานศึกษาชิ้นนี้เป็นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบทแห่งหนึ่งในภาคเหนือของประเทศไทย ที่ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบโลกผ่านการเป็นแหล่งผลิตสินค้าหัตถอุตสาหกรรมแบบเหมาช่วงภายในชุมชนและชุมชนใกล้เคียง เมื่อเกิดความเปลี่ยนแปลงในการผลิตดังกล่าวขึ้นผู้คนในพื้นที่ก็จำเป็นต้องปรับประยุกต์ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เคยมี เช่น ความเป็นเครือญาติ หรือสร้างใหม่ เช่น เครือข่ายกับผู้สั่งซื้อสินค้า เครือข่ายแรงงานชาติพันธุ์ ให้เป็นฐานในการดึงดูดตลาดและแรงงานเพื่อรองรับการผลิตสินค้าหัตถอุตสาหกรรมของพื้นที่ สะท้อนให้เห็นว่ากลไกระบบตลาดมีความยืดหยุ่นอยู่กับความสัมพันธ์ทางสังคม แต่ความสัมพันธ์ที่มีอยู่และสร้างใหม่นั้นก็ไม่ใช่ความสัมพันธ์ที่แน่นอนตายตัว แต่ผู้ผลิตแต่ละกลุ่มต้องต่อยอดความสัมพันธ์ระหว่างกันเสมอ เช่น การให้การอุปถัมภ์ การให้การดูแล หรือแม้แต่เน้นย้ำความสัมพันธ์ในการเป็นเครือญาติเพื่อรองรับการระดมแรงงานเข้าสู่ภาคการผลิต

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมาทั้งจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายนอกคือการเติบโตของเมืองเชียงใหม่และการกลายเป็นแหล่งผลิตสินค้าที่ระลึกของอำเภอสันกำแพง และปัจจัยภายในคือความล้มเหลวของการปลูกพืชเชิงพาณิชย์และทักษะความชำนาญเชิงช่างของคนในบ้านหม้อ ซึ่งส่งผลให้คนในพื้นที่ขยับออกภาคการเกษตรในการปลูกพืชพาณิชย์เพื่อขาย แต่กระนั้นการผลิตภาคการเกษตรก็ยังคงอยู่โดยเฉพาะการปลูกข้าว (หรือรอรับค่าเช่าจากที่นา) ด้วยเหตุนี้จึงพบภาพของชาวนาผู้ยึดหยุ่น (หรือ “กึ่งกรรมกร”) ที่ผันตัวเองเป็นแรงงานรับจ้างในขณะที่ยังคงรักษาการปลูกไว้เพื่อเป็นหลักประกันในการดำรงชีวิต เนื่องจากระบบการจ้างงานโดยเฉพาะการจ้างงานแบบเหมาช่วงไม่ได้รับผิดชอบในการจ่ายสวัสดิการในรูปแบบอื่นใดแก่แรงงาน นอกเหนือไปจากค่าจ้างแรงงานซึ่งจ่ายเป็นรายชิ้นเท่าที่แรงงานจะสามารถผลิตได้

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนำไปสู่การแตกตัวที่หลากหลายทั้งการแตกตัวทางโครงสร้างและวิถีการผลิตตลอดจนวิถีชีวิตประจำวันของผู้คนในพื้นที่ก็การศึกษา เกิดกลุ่มหรือชนชั้นใหม่ๆ ในพื้นที่ เช่น เจ้าของโรงงานซึ่งเป็นนายทุนท้องถิ่นระดับหมู่บ้าน ผู้รับเหมาช่วงทั้งที่สมสะสมทุนเพื่อผันตนเองเป็นเจ้าของโรงงานและผู้รับเหมาช่วงที่เป็นหัวหน้ากลุ่มแรงงาน และแรงงานรับจ้าง

ซึ่งมีทั้งที่ออกจากภาคการเกษตรโดยสิ้นเชิงและบางส่วนที่ยังคงทำการเกษตรควบคู่ไปด้วย ความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายที่เกิดขึ้นนี้นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและการบริโภค รวมไปถึงโลกทัศน์แบบสมัยใหม่ของคนในพื้นที่กรณีศึกษา